Dr. Mezey Barna

A magyar börtönügy „hosszú" 19. százada*

A modern büntetés-végrehajtás feltételeinek megteremtése Magyarországon

A történettudomány kedvelt kifejezését kölcsönöztük témánk megjelölésére, mert a büntetés-végrehajtás magyarországi fejlődésére legalább oly jellemző a „hosszú" jelző, mint a történeti jelenségek legtöbbjére. Hazánkban a modern büntetés-végrehajtás (sőt, végeredményben ha a tömlöcöztetési praxist nem tekintjük, akkor általában a mai értelemben vett büntetés-végrehajtás) kezdeti dátumait a 18. század utolsó évtizedeiben kereshetjük, míg a polgári börtönügy kibontakozásának befejező aktusait a 19. és 20 század fordulóján túlra kell helyeznünk.

A szabadságvesztés-büntetés intézményesülése

A börtönügy megszületésének alapfeltétele volt szerte a világban a szabadságvesztés-büntetés térnyerése. Ez a ma természetes szankciónem néhány évszázada korántsem számított elfogadott büntetésnek. A büntetőjogban elfogadott vált a szabadságvesztés-büntetés.

Elszórt, börtönre utaló törvényi rendelkezésektől eltekintve Magyarországon (a Habsburg birodalom részeként) a Constitutio Criminalis Theresiana, Mária Terézia büntető törvénykönyve nyitott első ízben rendszerszerű utat a szabadságvesztés-büntetés előtt. A száműzés, kiutasítás, kitiltás mellett az intézetekben letöltendő szabadságvesztés-büntetésnek két nemét is megfogalmazta: a fogházban és börtönben foganatosított szabadságvesztés-büntetést, de nem hiányzott a szabályozásból a dologház sem.

Ugyanakkor a szabadságvesztést szisztematikusan rendezni kívánó, erősen feudális hatások alatt alakult kódex rendszertanilag nem tudta elhelyezni ezt a büntetési nemet. Így a szabadságvesztés-büntetés egy része példának okáért a kényszermunka-büntetések közé került. (Az egytől tíz esztendő tartamra kiszabható kényszermunka-büntetés egyik típusa volt a fogházban (vagy dologházban) végrehajtandó munkáltatás. A szabadságvesztés-büntetés másik nemét, a börtönt (vagy fogságot) a testi büntetésekhez igazította a jogalkotó.

A Theresianát két évtizeddel később fölváltó Sanctio Criminalis Josephina, II. József büntető törvénykönyvének büntetési rendszere már deklaráltan a szabadságvesztés-büntetésre épült. Miután a progresszív jogalkotási termék a halálbüntetést törölte a szankciónemek közül, a verés és a megszégyenítés mellé döntő büntetési fajtaként állí-

* A Somogy Megyei Büntetés-végrehajtási intézet alapításának 100. évfordulója alkalmából 2005. szeptember 9-én Kaposvárott tartott nemzetközi szimpóziumon elhangzott előadás szerkesztett változata.

totta a tömlöcöt és a tömlöccel együtt kiszabott nyilvános munkát. Az egy naptól száz esztendeig szóló időtartamra kiróható szabadság-vesztést két fokozatba (első és második „grádics") és három időtartam-csoportba („ideig való", „tartós", „hosszas") sorolta be a jogalkotó.

Magyarországon a Sanctio Jospehinát a császár halálát követően azonnal hatályon kívül helyezték, s a reformok jegyében, némiképpen annak reakciójaként, az 1791. évi országgyűlés életre hívta a Deputatio Juridicát, melynek feladatává lett többek között egy magyar büntető törvénykönyv kidolgozása. A Deputatio Juridicában tárgyalt előtervezet, a Projectum Szirmayanum sorsa látványosan példázza a korabeli magyar felfogást a szabadságvesztés-büntetésről általában. A Szirmay Antal nevéhez köthető ős-tervezet lakonikusan bírálja a modern szabadságvesztés eszméjét. Nem önmagában persze, hanem a magyar viszonyokkal összefüggésben. Vallja és állítja, hogy Magyarországon nem időszerű bevezetése, hiszen nem azonos módon illet mindenkit: a lakosság nagy többségének nincsen szabadság-értéke, tehát nem valódi büntetés lenne számára a börtön. Emellett nehezményezi a szabadságvesztés-büntetéssel együtt járó jelenséget, ti. a mezőgazdasági lakosság elvonását a munkától. A nemesi szemléletmódot tükröző Projectum felfogása lényegében kitartott a polgári átalakulás koráig. A szabadságvesztés-büntetés intézményesülésének fő gátját a nemesi szabadság jelentette, mely ellentétben állott a szabadságelvonó szankciók koncepciójával. Nem is beszélve a dehonesztáló földalatti, rablókkal és zsiványokkal megtömött vármegyei és földesúri tömlöcök lehetőségeivel.

A magyar fejlődés sajátja volt, hogy a szabadságveszetés-büntetést az osztrák büntető politika honosította meg. 1848-ban ugyan született igazságügy-miniszteri rendelet a börtönviszonyok rendezéséről, az azonban még ha tükrözte is az új felfogást, még nem általában a fogvatartó intézetekre vonatkozott, hanem kifejezetten a pest megyei tömlöc aktuális problémáinak orvoslására irányult. A börtönügy gondozásának fontosságát hangsúlyozta az osztrák büntető törvénykönyv hatályba léptetése. Igaz, 1852-ig formálisan nem deklarálták Magyarországra kiterjedő érvényét, a bírói gyakorlat azonban jobb híján alkalmazta már az 1803. évi Strafgesetz passzusait is. Ezt követően pedig a magyar jog is akceptálni volt kénytelen a döntően a szabadságvesztés-büntetésre alapozott büntetési rendszert. Miután részben az Országbírói Értekezlet, részben pedig a kiegyezést követő rendeleti jogalkotás akceptálta a testi büntetések mellőzését, a 19. század második felében visszavonhatatlanul előtérbe került a szabadságvesztés-büntetés meghatározó jellege, mely folyamatot a Csemegi-kódex életbe léptetése koronázott meg.

Elméleti alapvetés

Magyarországon a 18. században a szabadságvesztés-büntetésnek gyakorlata volt, elmélete annál kevesebb. A szabadság-érték hiánya még a tudományos gondolkodást is megbéklyózta, s ha fel is bukkant néhány munkában a börtön (mint a valóságban létező, igaz főként a nemtelenekre alkalmazott szankciónem), nem képezte integráns részét a büntetés-végrehajtás elméletének. Ezen nem változtatott a Domus Correctoria meg-

nyitása sem; a szegénységgel kapcsolatos – főként rendészeti irányultságú – gondolkodás nem lépte át a dologházakra vonatkozó politialis elképzelések határait.

A nagy áttörés a reformkorban következett be. Jellemzően nem szakmai, hanem politikai kérdésként bukkant fel a tömlöc a magyar közbeszédben. A magyar liberálisok a tömlöcöt, mint a régi rend egyik meghatározó szimbólumát kezelték, s annak eltörlését, illetve megjavítását politikai jelszóként tűzték zászlajukra. Így azután a börtönről, mint intézményről, illetve mint szankcióról való gondolkodás erős politikai felhanggal a politikai zóna termékeként került a társadalom elé. Ez azonban nem vont le semmit a „fogházjavítók" törekvéseinek nemességéből, s nem volt kevésbé szakmai a polémia a nyugat-európai vitáknál.

Mint ismeretes, a börtönügyi szakirodalom két irányban bontakozott ki. Néhány mű a nyugat-európai és észak-amerikai börtönrendszerek és fegyintézetek tanulmányozásából eredő tapasztalatokat szűrte le. (Többek között Bölöni Farkas Sándor, Gorove István, Szemere Bertalan, Tóth Lőrinc kezdeti munkái). Ezek az írások azonban a tünetek jelzésén alig jutottak túl. Amikor szerzőik szembesültek a modern börtönkoncepciók és gyakorlat ismeretében a magyar viszonyokkal, alig voltak képesek többet adni, mint az elrettentő kép reprodukcióját. Miután a hazai fogházjavítóknak pozitív tapasztalatok nem állottak rendelkezésre, ezeknek a munkáknak jelentős része kritikai – feltáró jellegű volt. Munkáikban nagyobb részt foglaltak el a feudális állapotok ábrázolásai, mint az új koncepciók kifejtése.

Azok ellenben, akik a reformmozgalom politikai áramlataihoz kapcsolódva, a liberalizmus felől szemlélték a problémát, továbbjutottak. Balla Károly, Eötvös József, Lukács Móric, s később Szemere már megoldásokat kerestek, kivezető utak után kutattak. Ők egy másfajta nehézséggel találták szemközt magukat: szinte mérhetetlen nehézségek gátolták a börtönjavítás kibontakozását. Talán ezért is jellemző, hogy a kérdés körül fölerősödő polémiában látványosan kettévált a szakmai és az eszmei vita. A gazdasági feltételek hiányára döbbent újítók gyakran választották a könnyebb utat: szabadon fejtették ki elméleteiket a büntetésről és a börtönről, és igyekeztek nem tudomásul venni a lehetőségek korlátait. A szakmunkák a reformkor parttalan lelkesedésében, töretlen optimizmusában születtek. A fogházjavító mozgalom mindent tagadott, ami a feudális tömlöcügyet jellemezte. Vadonatújat követelt minden kérdésben. „Mivel az akkori viszonyokat az emberi méltóság szempontjából tűrhetetlennek látták, sok vonatkozásban tabula rasa-t akartak" – jellemezte a reformkori liberálisokat Szekfű Gyula. A fogházjavítókra még jellemzőbben vonatkozik ez a tétel: nem kötötte (nem köthette) meg a szellemi szárnyalást semmi; a már meglévőt megsemmisítendőnek, a vágyottat alapoktól építkezendőnek ítélték. A börtönügy kérdését majdnem tisztán szellemi oldalról közelítették meg: eszmék és nyugati modellek alapján vázolták fel elképzeléseiket, korlátoktól mentesen képzelhették el a tökéletes modellt. Nem átalakítani, hanem teremteni akartak. Politikusok voltak, reformerek, társadalmi gondolkodók, nem pedig tömlöcfelügyelők, rendőrök, kapitányok, kriminológusok. Ez segített abban, hogy magyar talajba plántálják a nyugati eszméket: A szerzők kisebb-nagyobb tapasztalataikat összekapcsolták a „nyugati" modellek ismertetésével, apróbb javaslatokat téve a hazai végrehaj-

tás mikéntjére. A szakmai vitában lényegében csak a hallgató szisztéma és a magánrezsim hazai hívei törtek lándzsát – külhoni munkák ellenérveit ismételgetve. Ennek ellenére e mozgalom eredménye lett jó néhány új elv meggyökereztetése hazánkban, miként a munkáltatás általános elfogadása és kötelezése, a szabadságvesztés-büntetés megtisztítása a dehonesztáló hatásoktól, a börtönfunkciók szétválasztása, a rezsimek megismertetése, a fogvatartottak bizonyos osztályozása, a rabjogok korlátozott tárgyalása. A fogházjavítók állást foglaltak a rabsegélyezés mellett, s új, egészséges börtönök építéséért szálltak síkra, a legmodernebb megoldások és a börtönügy legújabb eredményeinek figyelembevételével.

A fogházjavító mozgalmat azután kiszorították a politika homlokteréből a társadalmi átalakulás óriási jelentőségű eseményei, majd az osztrákok ellen folytatott szabadságharc. Az oktrojált jog jogszabályi megoldások lehetőségeit kínálta, de elméleti alapozást nem hozott. A fogházjavítók második generációja (köztük az elsők: Pulszky Ágost, Tauffer Emil, Csillag László) csak a kiegyezést követően juthatott szóhoz, hogy a századfordulóig elméletben és gyakorlatban is elvégezzék a magyar börtönügy tudományos megalapozását. A nagy mű végére a 20. század elején megtartott nemzetközi konferenciával tettek pontot. Az 1905. szeptember 3-án megnyílt VII. nemzetközi börtönügyi kongresszus már a legnagyobb elismeréssel szólt a magyar büntetés-végrehajtási rendszerről.

Saját terminológia

Az elméleti alapvetés egyik legnagyobb eredménye volt, hogy kialakult a büntetés-végrehajtás magyar terminológiája. Szerencsés egybeesés, hogy a börtönügyi tudományosság a fogházjavító mozgalomnak köszönhetően a nyelvújítással egy időben zajlott, ami jelentős mértékben megkönnyítette a szakmai nyelvezet kialakítását. Szemere Bertalan jól ismert műve, az Utazás külföldön elkeseredetten szólt tömlöceinkről. Szemerének 1837-es útja alkalmával volt módja megtekinteni a kontinens legkorszerűbb büntetés-végrehajtási intézeteit. Megfordult Párizs, London, Edinburgh, Glasgow fegyházaiban, s járt a korszerű porosz fegyintézetekben. Párizsban kilenc tömlöcöt és két „táplakot" (hospice-t, szegényházat) látogatott meg, s a látottak alapján tipizálta az intézeteket. Leírása kiválóan érzékelteti a magyar börtönügyi terminológia bizonytalanságait és kialakulatlanságát: a magyar javítóház, fegyencek dolgozóháza, fog- és fegyház, árestum, tömlöc szavak között nem igen talált megfelelőt elbeszéléséhez. Kénytelen volt a börtönügyi szóhasználat tétovasága folytán szinte szinonimaként váltogatni ezeket. Beszámolt azokról az intézetekről, (a vádlottak házairól) „melyekben a még el nem ítéltek tartatnak, s újabb törvények által nem tömlöcznek, mert ez becstelenítő név, hanem csak 'házaknak' neveztetnek". A Maison de depot, a Maison d'arrét és a Maison de justice az ún. „fenyítéki" fogházaknak volt egyik csoportja. Másikba az elmarasztaltak börtönei soroltattak, a Roquette utcai gyermekintézmény, a Saint-Lazarre a nők és a Sainte-Pélagie a férfiak számára. Franciaország fővárosában nagyobb fegyelmet szentelt azonban az általa „polgári" fogházaknak nevezett intézményeknek, az „adósok börtönének", az „apai fenyítéket szen-

vedőknek" házának és az őrültek házának. (A kor szellemére jellemző, hogy Szemere is gondolkodás nélkül tudomásul vette, hogy a fogházak kategóriájába tartoznak a tébolyodottakat őrző építmények.)

A reformkori Magyarországon egyszerre három dologházi fogalommal és ennek megfelelő intézménytípussal is találkozhatunk. Ezek egyike volt a szegénygondozó (dolgoztató) *ház*, mely munkalehetőséget és ellátást ígért a nélkülöző, „arra érdemes" szegényeknek, s melyet nem hatósági, hanem a polgári önszerveződés keretében tenykedő emberbaráti egyesületek, adományok tartottak életben. A több városban is felállított *kényszerítő dologházak* a németalföldi és észak-német javítóházi hagyományok nyomán, a rendészet részeként, a munkakerülő, henye életmód felé hajló csavargó, kóborló, kiskriminális kihágók ellen alkalmazott eszközként vették igénybe a hatóságok. S végül a harmadik típus a *rabdolgoztató ház* volt, mely a büntetés-végrehajtás körében, a korábbi tömlöcöztetési gyakorlat kiegészítő elemeként, a rabok foglalkoztatásának céljából alkalmazták.

A fenyítőház, javító ház kifejezéseket is rapszodikusan alkalmazzák a még csak kialakulófélben lévő szakterminológiában. A szempci, tallósi és szegedi intézetek irataanyagában leggyakrabban a *Fenyítő Ház*, *Királyi Fenyítőház* megjelölést alkalmazták, mellette a *Büntető ház, Javítóház, Királyi Javító Ház, Jobbító Ház, Megjobbító Ház, Jobbulásra Rendelt Ház, Fenyíték Ház, Domus Correctoria, Korrektionshof*, bukkant fel nagyobb rendszerességgel. Nagyon ritkán a *Zucht- und Arbeits Haus*. A korabeli szóhasználat a fenyíték alatt büntetést értett, „melyet valakinek elkövetett bűneiért szenvednie kell". (**Fenyítő** = „rossz tettekért büntető, gonosztevőket törvényesen megbosszuló, bűntettekről ítélő avagy azokról értekező".) Ennek megfelelően a fenyítékház vagy fenyítőház olyan nyilvános épület vagy intézet volt, hová az elítélt gonosztevőket részint büntetésül, részint javításul zárják el, s néha testi büntetésekkel is illetik, koplaltatják. A javítás, javítani kifejezés 1803-ig a magyar nyelvben még csak mint 'gyógyítani', 'gyógyulni' jelentésben volt használatos. Akkor bukkant fel első ízben Sándor Istvánnál mai értelmében, s csak igen nehezen terjedt a reformkori szóhasználatban. A javítóház elnevezés a szempci minta után meglehetősen egységesen erősödött meg a börtönügyi szakirodalomban. Miután a fogház, fegyház, börtön, tömlöc fogalmak a hagyományos büntetés-végrehajtás által többnyire foglaltak voltak, a fenyítőház, javítóház, alkalmaként a nyugati minta után dologház (és ezek keverékeként meghatározott) elnevezésekkel igyekeztek kifejezni a börtönügyi szakírók és fogházreformerek azt a modellt, mely a modern börtönügyi tudományosság eszméit és alapelveit van hivatva megvalósítani az országban. A javító intézet, fenyítő intézet megnevezések mögött tehát az újat, a korszerűt, a nyugati modellt kell értenünk.

A végleges terminológia a kiegyezést követően alakult ki. Ennek fő inspirálója a gyakorlat volt. A lassan rendeződő tömlöcügyet meghatározta a bíró hatalom elválasztása a végrehajtó hatalomtól (1869) és az önálló bírói szervezet megalkotása. Ekkor rendelte ügyészségi felügyelet alá az igazságügyi tárca a büntetés-végrehajtási intézeteket, s differenciálta azokat a bírósági fórumrendszernek megfelelően. Az országos intézetek (fegyintézetek, fegyházak) alatt a megyei törvényszékek és a járásbíróságok mellett

csoportosított intézetek jelentettek még külön kategóriát (börtön és fogház), illetve az eredetileg sajtó és enyhébb politikai ügyekre kialakított államfogház. Ezek a gyakorlati végrehajtási keretek azután Tauffer Emil közreműködése révén Csemegi Károly nagy művében átlényegültek és a büntetési rendszerben rögzített szabadságvesztés-nemekké válva anyagi jogi intézmények lettek. Valódi végrehajtási feltételrendszerük a 19 és 20. század fordulójára teljesedett ki.

Szabályozás

A büntetés-végrehajtás hosszú 19. századában jelentek meg az első szabályok, törvényi szabályozási kísérletek, börtönrendeletek, végrehajtási szabályok, házszabályok. Az 1792 vagy 1795. évi büntető kódex-tervezet néven közismert munkálat büntetési rendszere a carcer két fokozata mellett a domus correctoria (javítóház, dologház) alkalmazását is tervbe vette.

1843-ban újabb törvénykönyv-javaslat született, ezúttal a büntető törvénykönyv szerkezetéből kiemelt önálló börtönügyi törvény. Ez a plánum, ahogyan Pulszky Ferenc följegyezte emlékirataiban: az összes elérhető európai büntető törvénykönyv és börtönszabály áttanulmányozásával megszületett büntető anyagi javaslat és börtönügyi plánum Európa „csúcsminőségű" jogalkotási terméke lett. Igazi, eszmei munka volt, mely hű maradva a fogházjavító mozgalom tradícióhoz, nem az adott feltételekből indult ki, hanem a tisztán megfogalmazott princípiumokból, a világ leghaladóbb tanaiból és elvi tanításaiból. Ennélfogva csodálatosan konzisztens, logikusan felépített, világos, liberális mű lett. Ekkor folytatták le az első nagy vitákat a tökéletes börtönrendszerről. A hosszú elvi vita eredményeként az előkészítő deputatio és az országgyűlés is a magányrendszer mellett tette le a voksot. Mint ismeretes, ez lett veszte is: a financiális lehetőségek számbavétele után a lényegesen drágább magányrendszerű építkezésekre nem látott lehetőséget a felső tábla, s így előbb csak mintabörtön felállítására redukálta a tervet, utóbb a kancellária ugyanerre hivatkozva mellőzte a törvény továbbterjesztését szentesítésre.

Az önkényuralom korának már említett előrelépése volt az osztrák büntető szabályok bevezetése. A pátenssel oktrojált osztrák büntető kódex vitathatatlanul a polgári eszmék és gyakorlat irányába mozdította a magyar büntető praxist. Fő büntetési nemmé lett a szabadságvesztés, melynek végrehajtására 1854-ben igazságyügy-miniszteri rendeletet bocsátottak ki. Ez a rendelet meghatározó módon befolyásolta a büntetés-végrehajtást, melytől utóbb hosszú ideig nem kívánt, illetve nem tudott eltérni a dualista igazságügyi tárca.

Néhány évtizedre rá Csemegi Károly, az első magyar büntető törvénykönyv kidolgozója szintén európai mintákat vett alapul: előterjesztése szerint minden fontosabb büntető törvénykönyvet megolvasott s szintetizált. Az 1878:5. tc., a Csemegi-kódex börtönrendszere az akkori legmodernebb büntető törvénykönyvekkel azonos színvonalon szabályozta a szabadságvesztés-büntetést. Sajátosságaként említhető fel, hogy magában a büntető törvénykönyvben rendelkezett rezsimkérdésekről, ami feltehetően Tauffer Emil közreműködésének volt köszönhető. Ezt követően röviddel közzétették a

Házszabályokat, melyekkel teljessé lett a büntetés-végrehajtás szervezetének és működésének szabályozása.

Intézetek

Az életfogytig vagy meghatározott ideig kiszabott szabadságvesztés-büntetés végrehajtási helyeként a Constitutio Criminalis Theresiana a várakat, kastélyokat, városi tömlöcöket, házi árestomokat, nyilvános börtönöket jelölte meg, s gondoskodott a végrehajtás differenciálásáról is. Súlyosbításokkal tett különbséget a végrehajtásban: meghatározott ideig való kenyéren és vízen tartás, vesszőzés, botozás, korbácsolás, vasban tartás. Itt is érezhető a feudalizmus büntetési szellemének hatása: a kriminális szankció legfőképpen testi sanyargatás. Az 1795. évi plánum alapjául szolgáló Projectum Szirmayanum azért látja nehezen megvalósíthatónak a szabadságvesztés-büntetés bevezetését, mert a még hiányzó börtönök létesítése, oly mértékben igénybe venné az anyagiakban amúgy sem bővelkedő ország erőforrásait, ami kevéssé indokolható az elmaradott szociális és egészségügy gondoskodás helyzetében levő társadalom előtt.

Magyarországon ekkor országos büntetés-végrehajtási intézet nem működött. Territoriális börtönnek volt tekinthető a szamosújvári várban berendezett intézet, s hasonló szerepet szántak a Szempcen megnyitott, ekkor már Tallóson majd Szegeden működő, a harmincas évekre lassan kimúló Domus Correctoriának. A szabadságvesztés-büntetés végrehajtása vármegyei és uradalmi tömlöcökre, városi carcerekre és arestumokra támaszkodhatott csak.

Az 1843. évi börtönügyi javaslat polémiája volt az első nagy, mindenre kiterjedő elvi jogalkotási vita a tökéletes börtönrendszerről. Ennek kapcsán születtek meg az első részletes modern börtöntervek országos intézetekre (Cassano, Zitterbach, Graefl munkái). A fogházjavító mozgalom és az 1843-as viták nagy erénye volt továbbá, hogy az egységes intézeti hálózat, az egységes börtönrendszer meghonosításának eszméje részévé lett a magyar politikai és tudományos közgondolkodásnak.

A fogházjavító mozgalom országos agitációja és az 1843. évi börtönügyi javaslat munkálatai, az országgyűlési üggyé vált börtönrendszer-kérdés nem volt haszontalan, jóllehet országosan gyakorlati eredmény nélkül zárult. Annál nagyobb hatással volt a vármegyei börtönügyre. Miután a börtönügy a közigazgatás része volt, az állam a városokra és vármegyékre hárította a büntetés-végrehajtás feltételeinek megteremtését. A vármegyék pedig, fogékonyan az újra, egymás után fogtak bele korszerűsítésekbe, illetve új börtönépületek emelésébe. 1836-ban Komárom megye magánrendszerű börtön építésére, 1840-ben Nógrád vármegye panoptikus fogházépület emelésére nyújtotta be a Helytartótanácshoz kérelmét. Számos vármegye hagyományos tömlöcét dolgozóházzal egészítette ki. Ez persze az összképen vajmi keveset változtatott, ám annak bizonyítékául szolgált, hogy a modern börtönügy eszméje talajra lelt Magyarországon.

Az a tény, hogy az 1852. évi Strafgesetz az osztrák büntetőjogban az 1803. évi büntető törvény óta amúgy polgárjogot nyert szabadságvesztést a halálbüntetés mellett fő büntetési nemmé tette, a büntetés-végrehajtás központi igazgatását meglehetősen nehéz helyzetbe hozta. Igaz ugyan, hogy Ausztriában a 19. századra kialakult már a fegyinté-

zetek és dologházak átfogó, az egész országra kiterjedő hálózata, Magyarországon azonban nem volt országos fegyintézet, a szabadságvesztés-büntetés végrehajtására alkalmas büntetés-végrehajtási intézet pedig még kevesebb. A csupán megyei tömlöcökkel, a néhány reformkori kezdeményezés eredményeként épített börtöntől eltekintve alig tucatnyi férőhelyes feudális carcerrel rendelkező megyei hatóságok nem tudták volna végrehajtani a Strafgesetz intézkedéseit. A Habsburg kormányzatnak most kellett bepótolnia elmaradását: az évszázada elmulasztott intézetlétesítési tervet néhány esztendő alatt kellett végrehajtani, amennyiben komolyan hitték a büntető törvény végrehajtását. 1854 és 1858 között Magyarországon hat országos fegyház nyitotta meg kapuit. Illaván, Lipótváron, Vácott, Munkácson, Mária-Nosztrán és Nagyenyeden alakították ki az országos hálózat csomópontjait. A már korábban is börtönként működő szamosújvári várat is az állami fegyintézetek sorába emelték. Horvátországban Lepoglaván és Zágrábban nyíltak fegyházak.

Az új magyarországi fegyházak egy kivételével korábbi, más célú, úgynevezett egyetemes intézet keretein belül létesültek. A korabeli felfogásnak megfelelően az egyetemes intézmények között nem a különbségeket, hanem az azonosságokat szemlélték. Az általánosság tette hasonlatossá a tébolyda, az árvaház, a kollégium, a kolostor, a kaszárnya és a börtön formai külsőségét: az elzártságot, a fegyelmet, a szabályozottságot. Egy pillanatnyi kétely sem merült fel a börtönügyi kormányzatban a helyes megoldást illetően: már nem működő egyetemes intézmények falai közé telepíteni a börtönt. Az osztrák börtönügyben egyenesen alapvető elv szintjére emelkedett az egyházakkal és rendekkel kialakított szerződéses kapcsolat a büntetés-végrehajtásban. Egyedül a nagyenyedi női fegyház épült modern tervek szerint.

A dualizmus korának második liberális generációja előtt a megöröklött viszonyok közepette nagy feladatok állottak. Rengeteget kellett tehát tenni a modern büntetés-végrehajtás megvalósítása érdekében. Az 1867-ben megörökölt, a feudális tömlöcöztetési gyakorlatot valló és tükröző fegyintézeti személyi állomány és technikai feltételrendszer kitartó átalakítására, a korszerű polgári börtönügy jogszabályi feltételeinek megteremtésére, a modern fegyintézeti börtön-és fogházhálózat életre hívására, az őrszemélyzet szemléleti átalakítására és képzésére kialakított programot az igazságügyi tárca figyelemre méltó szívóssággal vitte végig. A 19. század második fele a korszerűsítési programok megvalósításával telt. 1883-ban létesítették a kishartai mezőgazdasági jellegű közvetítő intézetet. 1885-ben (igaz némiképpen a szegedi nagy árvíz által kialakított kényszerhelyzetre is reagálva) nyitották meg a „csillagrendszerű" Szegedi Kerületi Börtönt. 1886-ban adták át a Sopronkőhidai fegyintézetet, 1892-ben a Budapesti Törvényszéki Fogházat, 1896-ban pedig Budapesti Gyűjtőfogház is megkezdhette munkáját. A századfordulóhoz közeledve egyre több járásbíróság és törvényszék mellett emeltek korszerű, a legfrissebb követelményeknek is megfelelő börtönöket és fogházakat. Az igazságügyi tárca a büntető törvénykönyv kibocsátását követően aprólékos szabályozással rendezte a fegyházak, börtönök és fogházak működését.

A fejlesztést az a börtönépítési hullám tetőzte be, ami a századfordulós igazságügyi paloták építéséhez kapcsolódott. Az igazságügyi tárca megbízása alapján és pályázati ki-

írásának megfelelően megkezdődött a megyei törvényszékek és a járásbíróságok mellé rendelt börtönök és fogházak kialakítása. Ez a program az épületegyüttesek tervezésének és építésének komplexitását helyezte előtérbe, hiszen az országban nem csupán a börtönök és fogházak hiányoztak az igazságügyi épületek palettájáról, hanem legtöbb felé a megfelelő törvénykezési épületek sem álltak rendelkezésre. A korábbi megyei bíráskodás a rendi hatalomgyakorlással állott összefüggésben, ennélfogva többnyire a megyeházák szolgáltak a törvénykezés színhelyéül. Az új igazságszolgáltatási koncepció, mely a bírói függetlenségre építette a magyar törvénykezést, külön teret keresett működéséhez. Az ennek keretében létrejött igazságügyi épületegyüttesek az önálló törvénykezést szimbolizálták, mely így felölelte a járásbíróságok, törvényszékek és a hozzájuk tartozó fogházak és börtönök együttesét. A törvénykezési épülethez illesztett börtön- és fogházépület magától kínált megoldást nem csak az ítéletüket töltők, hanem az előzetes letartóztatottak, a vizsgálati foglyok, illetve a valami okból átszállításukra várók fogvatartására is. Ez a fajta többfunkciósság jellemezte az új intézeteket, ellentétben az országos intézetek végrehajtási profiljával. A századfordulón évente nyolc-tíz új épületet avattak, sorra emelték a szebbnél szebb, monumentálisnál monumentálisabb törvénykezési épületeket, mögöttük a fogházzal, börtönnel. Ezek az igazságügyi paloták mind napjainkig a városok jellegzetes, domináló épületei, a bíróságok, ügyészségek működésének központjai, az igazságügyi hivatalok otthonai. S természetesen mellettük ott működnek a napjainkban százesztendős fennállásukat köszöntő büntetés-végrehajtási intézetek is.

Rezsimek

A Constitutio Criminalis Theresiana gondoskodott a törvényszövegbe foglalt szabadságvesztés-büntetés végrehajtásának differenciálásáról is. Súlyosbításokkal tett különbséget a foganatosításban, így lehetővé tette a meghatározott ideig való kenyéren és vízen tartást, vesszőzést, botozást, korbácsolást, vasban tartást. Ehelyütt is érezhető a feudalizmus büntetési szellemének hatása, mely szerint a kriminális szankció legfőképpen testi sanyargatás. A Sanctio Criminalis Josephina az első és második „grádics"-ra, „ideig való", „tartós", „hosszas" tartamra kategorizált szabadságvesztés-büntetésen belül tovább differenciált, s különbséget tett immáron a rezsim szempontjából gyenge, kemény valamint legsúlyosabb fogság és leláncolás között. Ekkor még a belső rezsimről, a végrehajtásról a kódexek alig szolnak.

A Projectum Szirmayanum elismeri, hogy a börtönök működéséhez nélkülözhetetlen az egészségügyi ellátás megszervezése. De a börtönorvosi szolgálat képzett gyógyítóit is inkább a gyengén ellátott lakosság szolgálatába állítaná. Vagyis számolva a büntetés-végrehajtási intézetek totális funkciójából származó követelményekkel, inkább lemondana ezekről, magukkal az intézetekkel együtt.

A fogházjavító mozgalom évtizedes követelése tükröződik az 1843. évi börtönügyi javaslatnak abban a szabályában, mely az elítéltektől külön kezeli az „elzárandó vissza vádlottak" ügyét, messzemenő tekintettel arra a tényre, hogy bűnösségük megállapítása előtt fogolynak vagy rabnak tekinteni őket nem lehet. Részletekbe menően írja körül a plánum az elítéltekkel való (s abban a korban különösen) humánus bánásmódot. (Példá-

ul a fogolynak feltöretlenül kellett megkapnia levelét, hírlapokat járathatott, nem tagadhatták meg a látogatást tőlük.). A bánásmóddal kapcsolatos elképzelések védelmére számos garanciát építettek a szövegbe. Így például az intézetbe való felvételkor hivatalos nyilvántartást kellett vezetni, amibe a befogadottal kapcsolatos minden lényeges adatot bejegyeztek. A hivatalos nyilvántartásról bizonylatot állítottak ki a letartóztatottnak csakúgy, mint rokonaiknak. Pontosan meghatározták, milyen jellegű fegyelmi kihágásra milyen fegyelmi büntetés volt kiszabható. A fegyelmi büntetések maximálva voltak.

A javasat egyik fő érdeme az országosan egységes (magány-rendszerű) büntetés-végrehajtási rezsim bevezetésének terve. Kellőképpen nem méltányolható jelentőségű tett volna a magyar büntetés-végrehajtásban, ha sikerül az egységes rezsim megteremtése, mely a büntetés hatékonyságának egyik legalapvetőbb feltétele. Hazánkban még 1900-ban is a hatásosság döntő ellenfele volt a fegyintézeteknek, illetve a börtönnek titulált intézetek közötti különbségek.

A javaslat szerint a legenyhébb fokozat a „fogság", vagy az „egyszerű fogság", melyet „fogházban" hajtottak volna végre. Ezt követte a „rabság", melynek alanya a „rab", a tervek szerint „börtönben" tölti ki büntetését. Különbséget tett a plánum a fél évig tartó vagy azt meghaladó rabság között, s a hosszabb időtartamú börtönbüntetés letöltésére rendelte a kerületi börtönt. A kerületi börtönbe zártak körülményei némiképp sanyarúbbak lettek volna a fél évnél kevesebbre ítélteknél.

Az osztrák kormányzat az ötvenes évek nagy intézetlétesítési akciójával a legjelentősebb problémát leküzdötte: volt már hová beutalni a Strafgesetz értelmében szabadságvesztés-büntetésre ítélt fegyenceket. Ami azonban hiányzott: a modern nyugat-európai börtönügyi elvek és eljárások átvételére alkalmas keret. A várak, kolostorok falai nem engedték meg a humánus elhelyezést és kezelést, szerkezetükben alig volt meg a munkáltatás megszervezéséhez szükséges építészeti feltétel. A magyarországi országos hálózat nem a modernizálás lépcsője volt, csak tűzoltó megoldás. Sőt éppen a későbbi korok börtönügyi modernizációjának lett gátja azáltal, hogy évtizedekig a más célú építmények átépítése-átépítgetése nyelte el a hatalmas költségvetési támogatást. S emellett a börtönrendszer egészét e néhány országos intézet léte alig érintette.

A nagy reformmunkálatok a kiegyezés második liberális generációjára maradtak. Horvát Boldizsár börtönügyi programja a jogalkotás és a börtönügyi feltételrendszer modernizációjának kimunkált tervezetét tartalmazta, Csillag László és Tauffer Emil európai tapasztalat-kőrútján szerzett ismeretek felhasználásával. Csemegi Károly, az első magyar büntető törvénykönyv kidolgozója hasonlóképpen európai mintákat vett alapul: előterjesztése szerint minden fontosabb büntető törvénykönyvet megolvasott s szintetizált. Az 1878:5.tc, a Csemegi kódex börtönrendszere az akkori legmodernebb büntető törvénykönyvekkel azonos színvonalú volt. Technikai feltételek nélkül ugyan, de meghonosította az ír fokozatos rendszert, a rendelkezésre álló kellő számú magánzárka és közvetítő intézetek nélkül. Elévülhetetlen érdeme azonban, hogy keretet biztosított a fejlődéshez: jogharmonizációs eszközzel kényszerítette ki az átalakulást és a reformokat.